

Неабходна адзначыць, што часцей за ўсё новае значэнне словы атрымліваюць спачатку ў рускай мове, а затым ужо аналагічная з'ява адбываецца ў адпаведных словах беларускай лексікі. Некаторыя мовазнаўцы называюць такі працэс «запозычваннем значэння», якое адбываецца ў выніку кантактавання дзвюх моў³. Адназначна назваць такую з'яву запозычваннем, напэўна, не зусім правільна. Запозычванне пэўнага слова адбылося ўжо раней. Цяпер жа адбываецца перанос значэння слова, якое ўжо з'яўляецца элементам беларускай лексічнай сістэмы. Роля ўплываючай мовы тут заключаецца ў стымуляцыі працэсу перасэнсавання.

Такім чынам, папаўненне беларускай грамадска-палітычнай лексікі на базе ўласнага моўнага матэрыялу ў апошнія дзесяцігоддзе адбываецца шляхам стварэння ўласна беларускіх неалагізмаў, з дапамогай ажыўлення ўстарэлых слоў, а таксама перасэнсавання ўжо вядомых слоў. У працэсе неалагізацыі ў наш час, як і ў першыя паслякастрычніцкія гады, можа набыць шырокі размах індывідуальная словатворчасць⁴. У гэтых умовах важна ўлічваць вопыт мінулага і засцерагчы лексічную сістэму беларускай мовы, і ў прыватнасці яе грамадска-палітычны слоўнік, ад недарэчных утварэнняў, засяродзіць увагу на пытаннях культуры мовы.

¹ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс. Мн., 1982. С. 72.

² Гл.: Белодед И. К., Ижакевич Г. П., Чарторижская Т. К. Русский язык как источник обогащения языков народов СССР. Киев, 1978. С. 18.

³ Гл.: Крукоўскі М. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. М., 1958. С. 3.

⁴ Гл.: Шакун Л. М. Савецкая эпоха — найважнейшы этап у гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1988. № 3. С. 22.

М. П. АНТРОПАУ

СТРУКТУРА СКРЫТАГА ДЭНАТАТА У БЕЛАРУСКІХ ЗАГАДКАХ АБ МОГІЛКАХ

У апошнія гады ўзрасла цікавасць даследчыкаў да вывучэння малых жанраў фальклору ў этналінгвістычным аспекце¹. Аналіз навуковых прац, якія з'явіліся ў гэтай галіне айчынай славістыкі, прыводзіць да ўпэўненасці, што этналінгвістычны метада даследавання малых фальклорных жанраў здольны раскрыць іх глыбінную этнакультурную «памяць»: устойлівыя мікратэксты з'яўляюцца не проста вербальнай часткай абрада, рытуала, павер'я, але і ўказваюць на шырокі культурны кантэкст. У гэтай функцыі яны могуць быць крыніцай рэканструкцыі шэрагу базавых уяўленняў традыцыйнай духоўнай культуры славян.

Сказанае поўнаасцю тычыцца такога жанра народнай творчасці, як загадка — алегарычнае апісанне прадмета ці з'явы, якое прапануецца як пытанне для адгадвання, дзе прыкметы гэтага прадмета (з'явы) — скрыты дэнатат — пададзены ў зашыфраваным выглядзе. Менавіта таму загадкі захавалі шмат дакладных элементаў побыту і культуры, тых моўных і культурных абстаўін, у якіх фарміруецца народнае светаразуменне.

Даследчыкі выяўляюць тры асноўныя спосабы актуалізацыі скрытага дэнатата ў вобразнай частцы загадкі: метафару, апісанне яго асобных уласцівасцей / дзеянняў, выкарыстанне вытворнай замасціцельнай намінацыі². Натуральна, гэтыя спосабы звычайна рэалізуюцца ў розных камбінацыях з прэваліраваннем аднаго з іх.

Пераважна па прынцыпу апісання характэрных рыс прадмета пабудаваны беларускія загадкі аб могільках, захаваных традыцыйныя ўяўленні аб «іншым» («тым») свеце, які ў славянскай духоўнай культуры звычайна рысуецца нейкай вобласцю «не-гучання», і «не-дзеяння»³. Гэта

ўяўленне аб «іншым» свеце як аб «ніякім локусе» адлюстроўваецца таксама ў звычай пахавання памёршых не сваёй смерцю, няхрышчаных дзяцей і іншых «заложных», па тэрміналогіі Д. К. Зяленіна, нябожчыкаў, у смерці якіх было нешта незвычайнае, у спецыяльных локусах, што не належыць ні «таму», ні «гэтаму» сегментам прасторы: пад парогам, пад царкоўнай ці могільнікавай агарожай, на перакрываванні, на мяжы. Параўн. з палескім вераваннем: «калі «вішэльніка» закапаць не на мяжы, ён будзе пугаць людзей, але калі пахаваць на мяжы, то ён «нэ можа перэйці ні туды, ні сюды, должэн прапасць» (Заазернае Маларыт. Брэсц.). Гэтыя стыкі і швы двух прастораў успрымаюцца як уваходы ў свет небыцця або сам гэты свет⁴.

Могілка прадстаўляюцца ў загадках неакультураным локусам, які характарызуецца поўнай (ці адносна поўнай) адсутнасцю слядоў дзейнасці чалавека, галасоў хатняй жывёлы і да т. п., напрыклад: **Сяло не заселена, пеўні не пяюць і людзі не ўстаюць** (Язні Вілейск. Мінск.).

Прыведзены прыклад прадстаўляе сабой класічны варыянт загадкавага апісання могілак. Матэрыялы зборнікаў Е. Р. Раманова, М. Я. Нікіфароўскага, Д. Г. Булгакоўскага⁵, «Загадкі» з серыі «Беларуская народная творчасць» (Мн., 1972), а таксама палявыя запісы, сабраныя па этналінгвістычных праграмах на тэрыторыі Беларусі і асабліва Беларускага Палесся⁶ дазваляюць выдзяліць дзевяць тыпаў беларускіх загадак аб могілках. Яны адронізуюцца спалучэннем характэрных рыс могілак (назва локуса, дзеянні людзей, галасы жывых (хатніх) істот і г. д.), прычым адсутнасць ці прысутнасць прыкмет чалавечага жыцця можа быць проціпастаўлена гучанню ці негучанню галасоў жывых істот.

Амаль ва ўсіх загадках выдзеленых тыпаў скрыты дэнатат прадстаўляе сабой апісанне яго характэрных прыкмет і замясціцельнай намінацыі, істотная частка якой з'яўляецца вытворнай і выступае ў тэксце на першым месцы: **Тутулыцы, Шатуліцы-Матуліцы, Сяло, Мікуліца, Мігу-Мігулкі, Вёска (Дзярэўня), Месца**. Ніжэй яны падаюцца адпаведна як Т, Ш-М, С, Мік, Міг, В, М.

Атрыбуты могілак адзначаюцца наступным чынам: сабакі брэшучь — С+, не брэшучь — С-; пеўні спяваюць — П+, не спяваюць — П-, варыянт: куры не сакочучь — К-; людзі жывучь — Лж, спяць — Лс, не ўстаюць — Лну; агні не гараць — А-; адсутнасць вуліц — В-; адсутнасць двароў — Д-.

1. Т+ (Д-) + (В-) + (П-) + (С-): **Тутулыцы — нэ двора, нэ улыцы, — півэнь нэ заспывае, собака нэ забрэшэ** (Романов І, 333).

2. Ш-М+ (Д-) + (В-) + (П-) + (А-): **Шатуліцы-Матуліцы — ні сяла, ні гуліцы, там пяхухі не спяваюць, ні агні не свецяць** (Саламяная Гродз.).

3. Міг+ (Д-) + (В-) + Лж: **Мігу-Мігулкі — ні сяла, ні вулкі, там людзі жывучь** (Булгаковский, 169).

4. Мік+ (Д-) + (В-) + неабарачальнасць⁷: **Ад нашай Мікуліцы ні двара, ні вуліцы, хто ўедзе, той не выедзе** (Язні).

5. В+ (С+) + (П+) + Лну: **Дзярэўня заведзена, сабакі брэшучь, пяхухі пяюць, а людзі не ўстаюць** (Романов І, 320).

6. Мік+ (Д-) + (В-) + (П-) + Лж: **Стаіць Мікуліца — ні двара, ні вуліцы, людзі жывучь, а пяхухі не пяюць** (Нікіфароўскі, 8).

7. а) С+ Лс+ (П-) + Лну: **Сяло ўсё спаць лягло, пеўні не пяюць, людзі не ўстаюць** (Добрая Лука Саліг. Мінск.); б) С+ Лж+ (П-) + Лну: **Сяло заселена, пяхухі не пяюць і людзі не ўстаюць**.

8. (П-) + (К-): **Ні пяхухі не пяюць, ні куры не сохочучь** (Язні).

9. М+ (П-) + Лну: **Ёсць такое месца, што пеўні не пяюць і людзі не ўстаюць**.

Як відаць з прыкладаў, характэрныя рысы вар'іруюцца, але такім чынам, што іх спалучэнне падказвае адказ. Дыферэнцыяцыя характэрных рыс адлюстравана ў табліцы.

Тып загадкі	Назва локуса		Дзеянні людзей			Наяўнасць галасоў жывых істот				Адсутнасць прыкмет жыцця людзей			Неабарачальнасць
	«іншы» (месца, тып Ма-туліцы)	«гэта» (вяска, сяло)	жывуць	спяць	не ўстаюць	пеўні		сабакі		няма вуліц	няма двароў	няма агней	
						не пюць	пюць	не брэ-шучь	брэшучь				
1	+					+		+		+	+		
2	+					+				+	+	+	
3	+		+							+	+		
4	+									+	+		+
5		+			+		+		+				
6	+		+			+				+	+		
7 а)		+		+	+	+							
б)		+	+		+	+							
8						(++)							
9	+				+	+							

Звяртае ўвагу даволі вялікая колькасць рознаўроўневых несупрацьпастаўленых характэрных рыс скрытага дэнатата ў прааналізаваных загадках — 10 (з 13): 1-ы — назва локуса; 2—4-ы — дзеянні людзей, спяванне/неспяванне пеўняў; 6-ы — браханне/небраханне сабак; 7—9-ы — адсутнасць вуліц, двароў, агней; 10-ы — неабарачальнасць. У пэўным сэнсе несупрацьпастаўленыя такія прыкметы, як «людзі спяць»—«людзі не ўстаюць», прычым першая з'яўляецца адзінкавай, аднак неабходна ўлічыць, што гэтыя прыкметы рэалізуюцца ў падтыпе 7а) менавіта як супрацьпастаўленыя, часткова, безумоўна, таму, што прыкмета Лс выступае як вынік канстатацыі «Сяло ўсё спаць лягло».

Вельмі высокай прадстаўляецца і ступень рэалізацыі гэтых рыс, г. зн. выяўленасць скрытага дэнатата: тыпы 1, 2, 6-ы маюць палову набору — па пяць прыкмет, тыпы 3, 4, 5, 7-ы — па чатыры. Толькі 9-ы тып, які ўключае тры прыкметы, выглядае больш «загадкавым». І, нарэшце, асобна стаіць 8-ы тып з фактычна адной прыкметай, якая семантычна рэдуплікуецца. Магчыма, гэта абломак больш разгорнутай клішыраванай формулы.

Аналіз табліцы паказвае, што ў загадках уяўленне аб могілках як аб «іншым» свеце (у шасці тыпах загадак з дзевяці) істотна дапаўняецца негучаннем галасоў жывых (хатніх) істот, асабліва неспяваннем пеўня (у сямі тыпах з дзевяці), сувязь якога з нячыстай сілай — вядомая агульнаславянская рыса. Упамінанне ў апісанні могілак дзеянняў людзей з'яўляецца неістотным: у чатырох тыпах указваецца, што яны «не ўстаюць», г. зн. фактычна «не дзейнічаюць», у трох тыпах, што «жывуць», і прыклад «людзі спяць» — адзінкавы, прычым у падтыпах а) і б) 7-га тыпу прыкметы Лс-Лж знаходзяцца ў адносінах дадатковай дыстрыбуцыі і выяўляюцца з агульнай семантыкі загадкі. У той жа час для гэтых загадак важным з'яўляецца канстатацыя адсутнасці вуліц і двароў як прыкмет жыцця людзей, але неістотным адсутнасць агней.

У сувязі з выкладзеным прадстаўляецца магчымым паставіць пытанне пра архетып загадак падобнага роду, калі лічыць, што гэтакім будзе тып са спалучэннем усіх найбольш частотных прыкмет скрытага дэнатата — у дадзеным выпадку тых, што сустракаюцца не менш, чым у пяці тыпах. Гэтай умове ідэальна адпавядаюць тыпы 1, 2, 6-ы з камбінацыяй чатырох асноўных прыкмет (яны і найбольш частотныя: «вытворная замясціцельная намінацыя», «неспяванне пеўня», «адсутнасць вуліц», «адсутнасць двароў») і адной факультатывнай, прычым у двух вы-

падках з трох гэтых прыкметы яшчэ і адзінкавыя: «небраханне сабак» (1-ы тып) і «адсутнасць агней» (2-і тып).

Можна выказаць меркаванне, што загадкі аб могілках прадстаўлялі сабой эўфемічныя канструкцыі, таму што табуіраванню належыла ўсё, звязанае са смерцю, але ў далейшым яны страцілі сакральнае прызначэнне.

Назвы могілак прыводзяцца ў адгадках, звычайна гэта **могліцы, могілкі, могальнік**. Шэраг жа загадак, як ужо адзначалася, змяшчае ў тэксте ўпамінанне аб могілках, якое выступае ў якасці ўласнага імя — назвы вёскі: **Мікуліца, Тутуліцы, Мігуліца** і г. д. Па форме гэтых загадкі праявіліся, прадстаўляюць сабой кароткія меркаванні, аднак у іх нярэдкай з'яўляецца ўнутраная рыфма. Так, у загадцы **Тутулыцы — нэ двора, нэ улыцы — півэнь нэ заспявае, сабака нэ забрэшэ**, сугучныя словы **Тутулыцы і улыцы**. У складаных назвах тыпу **Мігу-мігулкі** рыфмуюцца элементы, якія складаюць назву, і адно з найбольш семантычна нагружаных слоў у загадцы **Мігу-мігулкі — ні сяла, ні вулкі**; параўн. таксама **Шатуліцы-Матуліцы — гуліцы**.

Другое слова, па думцы В. В. Мітрафанавай, уводзіцца дзеля сугучча і нічога не прыбаўляе да сэнсу загадкі⁸. Параўн. загадку аб карове: **Дваста бадаста, чатырыста ходаста, Два ўхтары, адзін махтар**⁹.

Аднак ёсць падставы лічыць, што назвы могілак тыпу **Шатуліцы, Мікуліцы** і да т. п. маюць глыбінную семантыку «таго» свету і ўзнікненне іх абумоўлена іншай прычынай, чым тая, якую называе В. В. Мітрафанова. Захаванне падобных назваў у фальклорным тэксце, нягледзячы на тое, што яны часам незразумелыя і самім інфармантам, і даследчыкам, сведчыць, бяспрэчна, аб своеасаблівай кансервацыі этналінгвістычных старажытнасцей, праясніць якія магчыма толькі пры дапамозе комплекснага каментарыя.

¹ Гл.: Этнолінгвістыка тэкста: Семіотыка малых жанроў фольклора (Тезісы і падварытальныя матэрыялы к сімпозіуму). М., 1988. Вып. I—II (далей — «Этнолінгвістыка тэкста» з нумарам выпуску).

² Пра апошні тып гл.: Этнолінгвістыка тэкста I. С. 130.

³ Там жа. С. 92.

⁴ Там жа. С. 94.

⁵ Гл.: Романов Е. Р. Белорусский сборник. Вильна, 1886. Вып. 1—2; Вильна, 1912. Вып. 8—9; Никифоровский Н. Я. Полупословицы и полупоговорки, употребляемые в Витебской Белоруссии // Записки Северо-Западного отдела РГО. Вильна, 1910. Кн. I; 1911. Кн. 2; 1912. Кн. 3; Яго ж. Напаўпрыказкі-напаўпрымаўкі // Працы кафедры этнаграфіі. Мн., 1928. Т. I; Булгаковский Д. Г. Пичуки: Этнографический сборник // Записки РГО. СПб., 1890. Т. 13. Вып. 3.

⁶ Гл.: Архівы «Палескага этналінгвістычнага атласа», анкеты-апытальніка «Народная культура Беларусі» Навукова-даследчай лабараторыі беларускага фальклору і дыялекталогіі філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта.

⁷ Параўн. загадку пра мёртванароджанае дзіця: **Я нэ быв тым, што тэпэр ты, а ты нэ будзеш тым, што тэпэр я** (Булгаковский, 170).

⁸ Митрофанова В. В. Ритмическое строение русских народных загадок // Русский фольклор. Л., 1971. Т. 12. С. 160.

⁹ Живая старина, отделение этнографии. СПб., 1905. Вып. 1—2. С. 87.

І. Э. РАТНІКАВА

АБ ВАРЫЯНТНАСЦІ РУСКІХ ІМЁН ПА БАЦЬКУ

Варыянтнасць як «фундаментальная ўласцівасць моўнай сістэмы і функцыянавання ўсіх адзінак мовы»¹ у сферы антрапаніміі мае пэўныя асаблівасці, абумоўленыя, па-першае, спецыфікай асабовага імя ў параўнанні з агульным і звязанымі з гэтым адрозненнямі ў паняцці варыянта той і другой моўнай адзінкі і, па-другое, значным уплывам экстралінгвістычных фактараў на ўжыванне антрапонімаў. У «Словаре русской ономастической терминологии» Н. В. Падольскай, напрыклад, прыведзены «сітуацыйныя» варыянты онімаў, у якіх «раскрываюцца экстралінгвістычныя прычыны варыянтнасці імён»: афіцыйныя і бытавыя, літаратур-